

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΓΕ. ΦΡ. ΕΓΕΛΟΣ

ΛΟΓΟΣ

ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙ ΑΙΩΝΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΕΚΕΙΝΟΥ
ΕΝ ΤΗΣ ΑΙΘΟΥΣΗΣ ΤΩΝ ΤΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΤΗΣ 14 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1931 ΡΗΘΕΙΣ

ΥΠΟ

Κ. Ι. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1931

« Ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα πᾶσα γῆ
τάφος, καὶ οὐ στηλῶν μόνον ἐν τῇ οἰκείᾳ
σημαίνει ἐπιγραφή, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ μὴ
προσηκούσῃ ἄγραφος μνήμη παρ' ἑκάστου
ἐνδιαιτᾶται.»

(ΘΟΥΚΥΔ. 2, 43, 3)

Μακαριώτατε,

Σεμνή δμήγυρι,

Ἄφ' ὅτου τὸ γλυκὺ ὄνειρον τοῦ δαιμονίου τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας ἰδρυτοῦ ἐπηλήθευσε καὶ ὁ νεαρὸς κύκνος τοῦ Ἀττικοῦ ὄρνιθῶνος ὁ ἐπὶ τῶν γονάτων ἐκείνου καθεσθίεις ἐξαίφνης ηὔξηθη καὶ πτεροφυήσας εἰς τὰ ὕψη ἀνέπτη μεγάλην καὶ λιγυρὰν ἐκπέμψας κλαγγήν, — ἀπὸ τοῦ χρόνου ἐκείνου τοῦ εὐτυχοῦς οἱ ὀρίζοντες τῆς διανοίας ηὔρυνθησαν ἐπ' ἄπειρον καὶ ἡ φιλοσοφία ἔσχε τροπὴν ἀνυπέροβλητον. Τότε δὴ ὁ ὑψιπέτης ἀετὸς ἐμεταρσιώθη αἰθέριος εἰς τὸ κυανοῦν τῆς φιλοσοφούσης Ἑλλάδος στερέωμα ἐξαρθίεις δὲ οὐράνιος κατέστη θεοειδῆς καὶ εἰς τοὺς μυωπάζοντας τῶν πολλῶν ὀφθαλμοὺς ἀπέβη ἀθέατος.

Εἶναι κοινῇ γνωριμώτατον καὶ ὑπὸ πάντων εὐλόγως θαυμάζεται ὅτι τὸ φύσει λεπτὸν καὶ ἄκρως ἑταστικὸν τῶν ἡμετέρων προγόνων ὄμμα ἐπειράθη πρωτῶς νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὰ σκοτεινὰ τοῦ παντὸς αἰνίγματα καὶ ἐπιλύσῃ τὰ δυσχερῆ τῆς φύσεως καὶ τοῦ κόσμου προβλήματα. Εὐθύς ἤδη ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τῶν πρώτων φιλοσόφων ὡμολογήθη ὅτι ἡ ἀλήθεια, ἣτις εἶναι τῆς γνώσεως ὑποκείμενον, ὑπάρχει τι αἰδίων καὶ ἀναλλοίωτον διὸ καὶ σφοδρὸς ἐκηρύχθη ὁ πόλεμος κατὰ τῶν αἰσθήσεων ὡς ἄγαν ἀπα-

τωσῶν καὶ τὴν ἀλλοίωσιν καὶ μεταβολὴν διδασκουσῶν. Τὸ δὲ σταθερὸν καὶ μόνιμον, ὅπερ ἀποτελεῖ τῶν πραγμάτων τὴν οὐσίαν, παρέχουσι κατὰ τὸν Σωκράτη αἱ ἔννοιαι ταύτας σχηματίζομεν διὰ καταλλήλου καὶ μεθοδικῆς ἐρεύνης, τῆς διαλεκτικῆς, ἣν ὁ μὲν σεμνὸς ἐκεῖνος διδάσκαλος εἰσηγήσατο ὁ δὲ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀκριβέστερον ἀνέπτυξαν καὶ ἀσφαλέστερον ἐθεμελίωσαν. Καὶ ὅποτε τῆς ἐννοίας ἡ εὕρεσις ὑπάρχει ἢ ἀληθῆς γνῶσις, ἐπιβάλλεται νὰ τραπῶμεν ἐπὶ τὰς ἐννοίας καὶ ἕκαστον εἰς τὴν ἐννοίαν αὐτοῦ νὰ ἀναγάγωμεν. Περαιτέρω δὲ χωρῶν ὁ Πλάτων ἀπεφάνητο ὅτι τὸ διὰ τῶν ἐννοιῶν νοούμενον, οἱ τύποι τῶν ὄντων, εἶναι τὰ ἀληθῆ καὶ πραγματικὰ ὄντα. Ὅρος ἀφευκτός τῆς ἐπιστημονικῆς νοήσεως εἶναι ἡ ὑπαρξις ὄντος τινὸς ἔχοντος αἰεὶ κατὰ ταῦτά. Τοιοῦτο δὲ ὄν δὲν δύναται βεβαίως νὰ εἶναι τὸ καθ' ἕκαστον τὸ ὑπὸ τῆς αἰσθήσεως παρεχόμενον καὶ εἰς ἀδιάλειπτον μεταβολὴν ὑποκείμενον ἀλλὰ τοῦναντίον τὸ καθόλου, ὅπερ ἀπρόσιτον ὄν εἰς τὴν αἴσθησιν γινώσκεται διὰ μόνης τῆς νοήσεως. Πάντα τὰ καθ' ἕκαστον εἶναι πολλαπλᾶ καὶ μεμερισμένα, καθίστανται δὲ τοιαῦτα οἷα εἶναι διὰ τῆς ἐν τῇ ἐννοίᾳ συνορωμένης κοινῆς οὐσίας. Τὴν οὐσίαν λοιπὸν ταύτην εὐρίσκει ὁ Πλάτων ἐν ἐκείνῳ, ὅπερ κοινὸν ὑπάρχον εἰς σειρὰν τινα τῶν καθ' ἕκαστον ὄντων παρέχει τὴν κοινὴν αὐτῶν ἐννοίαν, ἥτοι ἐν τῇ μορφῇ, τῷ εἶδει ἢ ιδέᾳ. Ἡ ιδέα εἶναι ἡ «οὐσία», «τὸ ὄντως ὄν», «τὸ ἐν αἰεὶ ὄν», «τὸ αὐτὸ ἐπὶ πᾶσιν». Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ ιδέα ἀποτελεῖ τὴν ἐνότητα, ἣτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς μίαν πολλότητα. Ταύτην δὲ τὴν εἰς πολλὰ ἀναφερομένην καὶ τὰ κοινὰ πάντων γνωρίσματα συνιστῶσαν ἐνότητα νοεῖ ὁ φιλόσοφος ὡς καθαρὰν καὶ ὑπὲρ πᾶν γεννητὸν καὶ αἰσθητὸν κειμένην οὐσίαν, οὔτε ἐν χώρῳ οὔτε ἐν χρόνῳ ἀλλὰ αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσαν ἐν ὑπερουρανίῳ τόπῳ, ἐνθα αὐτὴν καθορᾷ ὁ Θεὸς καὶ αἱ ψυχαὶ αἱ καθαφαί. Αἱ ιδέαι αἰεὶ ὑπάρχουσαι οὔτε γίνονται οὔτε ἀπόλλυνται, οὔτε αὐξάνονται οὔτε φθίνουσιν, ἀλλ' αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς εἶναι ἐν μιᾷ μορφῇ, τὰ δὲ αἰσθητὰ ἔχουσι πρὸς τὰς ιδέας κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε, ὅταν ταῦτα γίνωνται καὶ

φθείρωνται, αἱ ἰδέαι οὔτε αὐξάνονται οὔτε ἐλαττοῦνται οὔτε ἄλλο τι πάσχουσι. Συγκορυφοῦνται δὲ πᾶσαι αἱ ἰδέαι εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, ἣτις ὑπάρχει ἢ αἰτία πάσης τελειότητος, πάσης οὐσίας καὶ γνώσεως.

Καὶ ὁ δαιμόνιος δὲ Ἀριστοτέλης ἐγνωμάτευσε, παραπλησίως τῷ θεῷ διδασκάλῳ, ὅτι οὐσία καὶ ἀκροτάτη αἰτία τῶν ὄντων εἶναι αἱ ἰδέαι, τὰ εἶδη. Πλὴν ἄλλ' ἐνόει τὰ εἶδη οὐχὶ ὡς καθ' ἑαυτὰ ὑπάρχοντα, ὡς οὐσίας ἀπὸ τῶν ὄντων κεχωρισμένας, ἀλλ' ἀπλῶς ὡς τὴν ἐνδόμυχον οὐσίαν αὐτῶν τῶν καθ' ἕκαστα ὄντων.

Τὴν εὐρεῖαν ἐκείνην καὶ βασιλικὴν ὁδόν, ἣν ἡ ὑπερφυῆς τοῦ Πλάτωνος διάνοια εἰς τὴν ἐπιστήμην ἀνέωξεν, ἐπορεύθη καὶ ὕστερον ἡ φιλοσοφία ἡ ἑλληνική, μέχρι οὗ σὺν τῷ χρόνῳ καταβληθεῖσα τὰς ὑστάτας ἔμελλε νὰ ἐκπέμψῃ φωτεινὰς ἀναλάμψεις.

Βεβαίως καὶ οἱ μετέπειτα καιροὶ οἱ ἐν τε τῷ μέσῳ αἰῶνι καὶ τῇ περιόδῳ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἀνέδειξαν θερμοὺς τῆς φιλοσοφίας θιασώτας καὶ προθύμους τῆς Πλατωνικῆς θεωρίας προστάτας. Ἀλλ' εἰς ἕνα κατ' ἐξοχὴν ἡ εὐμενῆς μοῖρα ἐπεφύλασσε ὡς ἐπίζηλον κληρὸν τὴν εὐπρεπῆ δύναμιν, ὅπως ἀνακαινίσῃ καὶ ἐν βάθροις ἀγίοις ἀνιδρύσῃ τὴν πάνσεμνον καὶ θεοπρεπῆ ιδεολογίαν· λέγω τὸν μέγαν τῆς Γερμανίας φιλόσοφον, τὸν βαθυγνώμονα **“Εγγελον**, ὅστις ὡς φωτεινὸν μετέωρον διαλάμψας πρὸ ἐνὸς αἰῶνος εἰς τὴν αἰωνιότητα ἠφανίσθη διαγράψας καὶ καταλιπὼν ὀπισθεν ἐν τῷ πνευματικῷ οὐρανῷ φωτεινὰς γραμμὰς καὶ ἀειφεγγεῖς αὐλακας. Καὶ ἅπαντα μὲν τὰ προηγμένα ἔθνη δίκαιον ἀπονέμουσι σήμερον τῆς τιμῆς τὸν φόρον καὶ οἱ φιλοσοφοῦντες ἰδίᾳ εὐλαβῆ καὶ εὐγνώμονα στρέφουσι σήμερον τὴν διάνοιαν εἰς τὴν μνήμην ἐκείνου, ὅστις πρὸ ἐτῶν ἀκριβῶς ἑκατὸν μετὰ βίον μακρὸν καὶ ἐπίμοχθον εἰς τὴν ἐπιστήμην ὅλως ἀφιερωθέντα τὸν κόσμον τῆς αἰσθήσεως ἠρέμα κατέλιπε καὶ ἔργον ἀγήρατον τοῖς ἐπιγιγνομένοις παρέδωκεν. Ἀλλ' οὐδὲν ἴσως ἔθνος δικαιούται καὶ ὀφείλει μείζονα νὰ ἀποδώσῃ τιμὴν καὶ διὰ πλείονος τοῦ φιλοσόφου τὴν μνήμην νὰ περιβάλλῃ εὐλαβείας παρὰ τὸ ἔθνος τὸ ἑλληνικόν. Διότι οὐ

μόνον ἑλληνικαὶ κατ' οὐσίαν εἶναι αἱ ἰδέαι, ἃς ἐκεῖνος ἐθερά-
πευσε καὶ εἰς τὸ ἄδυτον τῆς Φιλοσοφίας ἱερὸν νὰ ἐπαναγάγη
ἐσπούδασεν, ἀλλὰ καὶ διότι οὐδεὶς τῶν νεωτέρων σοφῶν ἠγάπησε
τόσον τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐνεγράφη καὶ ἐνεγήρασεν ἐν τῷ πνεύματι
αὐτῆς ὅσον ὁ Γεώρ. Φρειδ. Ἔγγελος. Ὅθεν καὶ τὸ ἐθνικὸν Πανε-
πιστήμιον γεραῖρον ἐν τοῖς πρώτοις τὴν ἀθάνατον μνήμην ἐκείνου
τελεῖ προφρόνως σήμερον σεμνοπρεπῆ ἑορτήν, καθ' ἣν ἐπιτελῶν
ἐντολὴν τῆς Συγκλήτου μέλλω νὰ εἶπω διὰ βραχέων περὶ τοῦ
βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου φιλοσόφου.

Ὁ Γεώρ. Ἔγγελος ἐγεννήθη τῇ 27 Αὐγούστου τοῦ ἔτους
1770 ἐν Στουτγάρδῃ, ἔνθα ὁ πατὴρ ἦτο ἀνώτερος διοικητικὸς
ὀπάλληλος. Ἐκεῖ διῆλθε τὰς ἐγκυκλίους σπουδὰς πρωτεύων ἐν
ἐκάστη τάξει καὶ θεωρούμενος πρότυπον μαθητοῦ, ὅπερ μαρτυ-
ρεῖ ὅτι μετὰ τῆς εὐμαθείας καὶ ἀγχινοίας συνηκολούθει ἡ φιλο-
πονία καὶ ἡ τοῦ ἠθους σεμνότης. Κατὰ τὴν τότε κρατοῦσαν μέ-
θοδον τῆς διδασκαλίας ἀπήγγειλεν ὡς μαθητῆς τοῦ Γυμνασίου
τέσσαρας λόγους περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐξιτηρίου λόγου,
οὗ τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ ἀνάπτυξις ἐπηνέβησαν σφόδρα ἀλλ' ἡ
ἀπαγγελία καὶ ἡ εὐφράδεια ἐφάνησαν ἄγαν ἐλλιπῆ. Ἡ δ' ἔλ-
λειψις παρέμεινε μέχρι τέλους, διότι καὶ ὑστέρᾳ εἴδησις μαρτυ-
ρεῖ ὅτι ὁ Ἔγγελος δὲν ἦτο μέγας ῥήτωρ.

Ἀξιόλογοι σπουδαὶ καὶ κύριαι ἀσχολίαι ἐν τοῖς τότε χρό-
νοις ἐθεωροῦντο αἱ κλασσικαὶ γλῶσσαι καὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγρα-
φεῖς, πεζογράφοι καὶ ποιηταί, μάλιστα δὲ οἱ Ἕλληνες. Περὶ
τούτους συντόμως ἀσχολούμενος ὁ Ἔγγελος μετέφρασε τὸ Ἐγ-
χειρίδιον τοῦ Ἐπικτήτου καὶ τὸ περὶ ὕψους σύγγραμμα τοῦ
Λογγίνου, ἔτι δὲ δράματα τοῦ Εὐριπίδου καὶ τοῦ Σοφοκλέους,
οὗ τελευταίου τὴν « Ἀντιγόνην » ἐθαύμαζε κατ' ἐξοχὴν καὶ ἔκρι-
νεν ὡς τὴν τελειοτάτην πασῶν τῶν τραγωδιῶν. Ἐπλούτιζε δ'
αἰεὶ τὰς γνώσεις ἀναγινώσκων ἐνδελεχῶς τοὺς ἀρχαίους συγγρα-
φεῖς καὶ τηρῶν ἐπιμελῶς ἀκριβεῖς ἐπιτομὰς καὶ συνόψεις. Δὲν

ἦτο ὅμως ἀπλοῦς ἀναγνώστης καὶ περίεργος συλλογεὺς ἀλλο-
τρίων διανοημάτων ἀλλὰ τοῦναντίον ἀγχίνους παρατηρητῆς καὶ
ὀξύνους κριτῆς τῶν παντοίων ἀναγνωσμάτων καὶ ἀκουσμάτων,
τὰς δὲ ἰδίας διασκοπήσεις καὶ σκέψεις κατέγραφεν ἐν ἡμερολο-
γίῳ, ὅπερ εἶναι λατινιστὶ κατὰ τὸ πλεῖστον συντεταγμένον καὶ
διήκει ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ἔτους 1785 μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ
1787. Ἐν τῷ ἡμερολογίῳ τούτῳ τοῦ εὐφυοῦς ἐφήβου ἐμφανί-
ζεται μὲν θαυμαστὴ βαθύνοια καὶ μείζων ἢ κατὰ τὴν νεαρὰν
ἡλικίαν κριτικὴ δύναμις διαφαίνεται δὲ ἡ τάσις πρὸς διασάφη-
σιν καὶ ἐξήγησιν τῆς σημασίας τῶν μεγάλων ἀνδρῶν καὶ σπου-
δαίων γεγονότων, ἡ ὁρμὴ πρὸς κατανόησιν φιλοσοφικὴν τῆς
παγκοσμίου ἱστορίας. Ἐν τοῖς χρόνοις τῆς νεαρᾶς μαθητικῆς
ἡλικίας δὲν εἶχεν, ὡς φαίνεται, λάβει εἰσέτι πείραν οὐδ' ὑποστῆ
τὴν ἐπίδρασιν τῆς συγχρόνου λογοτεχνίας, ἣν ἡ ἐξαίρετος μεγα-
λοφυΐα καὶ ἐνθους δραῖσις τοῦ Goethe καὶ τοῦ Lessing καὶ τοῦ
Schiller παρήγαγε.

Τῇ 27ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 1728 ὁ Ἐγγελοσ ἐνεγράφη φοι-
τητῆς τῆς θεολογίας ἐν Τυβίγγῃ καὶ κατέστη ὑπότροφος τοῦ
θεολογικοῦ φροντιστηρίου, ἐξ οὗ πολλοὶ λόγιοι καὶ ἐπιφανεῖς
ἄνδρες προῆλθον. Ἀπηλλαγμένος λοιπὸν πάσης δαπάνης καὶ φρον-
τίδος περὶ τὴν διατροφήν καὶ συντήρησιν διῆλθεν ἐν τῷ καθι-
δρύματι ἐκείνῳ τὴν ὠρισμένην τῶν μαθημάτων σειρὰν ἐπὶ πέντε
ἔτη, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο πρῶτα ἀφιεροῦντο εἰς φιλοσοφικὰς ἰδία
μελέτας τὰ δὲ τρία τελευταῖα εἰς θεολογικὰς μόνον σπουδὰς.
Ἐκ τῶν πολλῶν συμμαθητῶν ἠγάπα ὁ Ἐγγελοσ ἰδιαιτέρως καὶ
διὰ στενῆς συνεδέθη φιλίας μάλιστα πρὸς δύο, οἵτινες ἔσχον ἐπ'
αὐτὸν ῥοπὴν καὶ ἐκτήσαντο ὕστερον φήμην μεγάλην· λέγω τὸν
Φρειδ. Hölderin καὶ τὸν Ἰωσήφ Schelling· μετ' ἐκείνου μὲν
εἶχε κοινὸν τὸν ἐνθουσιασμόν πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας
μετὰ δὲ τούτου κοινὸν τὸν πόθον πρὸς συμπλήρωσιν τῶν κενῶν
τῆς φιλοσοφικῆς μορφώσεως. Αἱ ἕξεις τῆς ἀκαδημαϊκῆς ζωῆς
καὶ τὰ ἤθη τῶν νεωτέρων χρόνων δὲν ἐπέδρασαν ἐπὶ τὸν Ἐγγε-
λον οὐδὲ μετέβαλον τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν καὶ τοὺς τρό-

πους αὐτοῦ. Ἡ ἀφελὴς συμπεριφορὰ του ἐφαίνετο εἰς τοὺς ἐν Τυβίγγη νέους περίεργος καὶ παράδοξος, διὸ καὶ οἱ συμφοιτηταὶ ἀπεκάλουν τὸν Ἑγελον «γέροντα». Καὶ ὅμως οὗτος δὲν ἦτο κακότροπός τις καὶ κρυφίνους νέος οὐδ' ἄνθρωπος ἀκοινώνητος ἀλλὰ τοῦναντίον φαιδρὸς ὁμιλητὴς καὶ ἀγαπητὸς σύντροφος μετέχων εὐθύμων συμποσίων καὶ λησμονῶν ἐνίοτε νὰ ἐπανέλθῃ ἐν τῇ ὀρισμένῃ ὥρᾳ εἰς τὸ φροντιστήριον. Ὁ Höldegin ἔγραφεν αὐτῷ ἐν λευκώματι ἐπαναλαμβάνων τοὺς λόγους οὓς ἐμβάλλει ὁ Goethe εἰς τὸ στόμα τοῦ Πυλάδου «Ἡδονὴ καὶ ἔρωσ εἶναι αἱ πτέρυγες πρὸς μεγάλας πράξεις». Ἄλλ' αἱ μεγάλαι πράξεις, εἰς ἃς ἦτο προωρισμένος ὁ Ἑγελος, εἶχον χρεῖαν δύο πτερυγῶν, τοῦ ἔρωτος πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ τῆς ἡδονῆς τῆς ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας.

Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν διευτῶν περὶ τὴν φιλοσοφίαν σπουδῶν ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας ὑποστηρίξας ἠθικὴν καὶ φιλοσοφικὴν πραγματείαν «περὶ ὁρίου τῶν καθηκόντων» (De limite officiorum)· μετὰ πάροδον δὲ τριῶν ἐτῶν (τῷ 1793) ὑπέστη τὰς θεολογικὰς ἐξετάσεις καὶ ὑπεστήριξε πραγματείαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Βυρτεμβέργης ἀναφερομένην. Ἐνθυμηθῶμεν δ' ὅτι τὰ ἔτη τῶν σπουδῶν τοῦ Ἑγέλου εἶναι ἀξιόλογα ἀπὸ τε φιλοσοφικῆς καὶ πολιτικῆς ἀπόψεως. Διότι κατὰ μὲν τὸ 1790 ἐξεδόθη τοῦ Καντίου «Ἡ κριτικὴ τῆς κριτικῆς δυνάμεως» κατὰ δὲ τὸ 1793 «Ἡ θρησκεία ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ ἀπλοῦ λόγου», ὧν συγγραμμάτων εἶχε προηγηθῆ τὸ πολυθρύλητον ἔργον «Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου». Σύγχρονα πρὸς τὰ περιφανῆ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ κατορθώματα τοῦ Καντίου ἦσαν τὰ μεγάλα καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου σπουδαῖα ἔργα τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως. Ὁ ὑπὲρ αὐτῆς ἐνθουσιασμὸς διετάραξε τὴν ἡρεμον ζωὴν καὶ τοῦ θεολογικοῦ φροντιστηρίου τῆς Τυβίγγης, ἔνθα οἱ φοιτηταὶ μετὰ πολλοῦ διαφέροντος παρακολουθοῦντες τὰ γεγονότα ἐξεδήλουν ζωηρὰν συμπάθειαν. Κατὰ τινὰ ἑαρινὴν πρωΐαν ἐνθουσιῶντες οἱ νέοι ἐξῆλθον τῆς πόλεως καὶ ἐν λειμῶνι ἐφύτευσαν – μιμούμενοι τοὺς Γάλλους – τὸ δένδρον

τῆς ἐλευθερίας· μεταξύ τῶν φοιτητῶν ἐκείνων ἦσαν ὁ Schelling καὶ ὁ Ἑγκελς.

Περατώσας τὰς σπουδὰς δὲν ἐπεδίωξε θέσιν ἱερατικὴν ἄλλως τε καὶ διότι συνησιθάνετο ὅτι ἐστερεῖτο τῶν ἀπαιτουμένων χαρισμάτων ἐκκλησιαστικοῦ ῥήτορος. Ὅθεν ἀπέβλεπε μετὰ πόθου καὶ ἐθεώρει ὡς κατάλληλον ἑαυτῷ ἐν ἀπωτέρῳ μέλλοντι τὸ ἀξίωμα τοῦ καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας, εἰς ὃ ἐφρόνει ὅτι κατὰ μικρὸν ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ ἢ οἰκονομικὴ βελτίωσις καὶ ἢ ἐπιστημονικὴ κατάρτισις. Πρὸς τοῦτο ἐτράπη ἐπὶ τὴν ὁδόν, ἣν ἐπορεύθησαν πρὸ αὐτοῦ μὲν, ὁ Kant καὶ ὁ Fichte συγχρόνως δὲ ὁ Schelling καὶ ὕστερον ὁ Ἑρβαρτος. Ἐγένετο δηλαδὴ οἰκοδιδάσκαλος καὶ δὴ καὶ κατ' ἀγαθὴν τύχην ἐν μεγάλαις πόλεσι καὶ παρ' ἐπιφανεστάτας οἰκογενείας, ἔνθα διδάσκων καὶ ἐκπαιδεύων ἐδιδάσκετο ἅμα αὐτὸς καὶ ἐμορφοῦτο. Κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1793 ἐπανῆλθεν εἰς τὴν γενέτειραν πόλιν, ἵνα ἐπανίδῃ τὸν πατέρα καὶ ἀναπαυθῆ ἐπὶ τινα χρόνον. Ἐντεῦθεν μετέβη εἰς τὴν λαμπρὰν καὶ ὀλιγαρχουμένην Βέρνην προσκληθεὶς παιδαγωγὸς τῶν τέκνων τοῦ Καρόλου Steiger ἀνήκοντος εἰς παλαιὸν ἐπιφανῆ καὶ ἀριστοκρατικὸν οἶκον. Ἡ τριετής ἐν Ἑλβετία διαμονὴ ὠφέλησεν οὐ μικρὸν τὸν Ἑγκελον, διότι πλὴν ἄλλων παρέσχεν τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐκμαθήσεως τῆς γαλλικῆς γλώσσης, τῆς γνωριμίας τῶν ἠθῶν τῆς εὐγενοῦς κοινωνίας καὶ τῆς κατανοήσεως τῶν θεσμῶν τοῦ ἀριστοκρατικοῦ πολιτεύματος. Προσέτι δὲ τὰ ἐκεῖ κρατοῦντα, ὡς εἰκός, συντηρητικὰ φρονήματα ἀπετέλεσαν σταθερὸν ἀντίρροπον κατὰ τῶν ἐπαναστατικῶν κλίσεων, αἵτινες ἐπεγένοντο αὐτῷ ἐν Τυβίγγῃ. Ἐν Ἑλβετία διατρίβων καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς σχολῆς μελετῶν ὑπέστη ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀνθούσης γερμανικῆς φιλοσοφίας καὶ ποιήσεως καὶ ἅμα τῶν μεγάλων πολιτικῶν γεγονότων. Διετέλει δὲ προσέτι δι' ἐπιστολῶν ἐν συχνῇ ἐπικοινωνίᾳ πρὸς τὸν φίλον Schelling, οὗ τὰ συγγράμματα ἐνεποίησαν αὐτῷ μεγάλην ἐντύπωσιν καὶ διήγειραν ζωηρὸν θαυμασμόν. Ἐπανελθὼν ἐκ τῆς ἀνὰ τὰς Ἀλπεις ἐκδρομῆς ἔλαβε κατ' Αὐγουστον τοῦ 1796 ἐπι-

στολήν τοῦ ἑτέρου φίλου Hölderlin προτείνοντος θέσιν οἰκοδι-
δασκάλου ἐν Φραγκφούρτη. Τὴν πρότασιν ταύτην ἐδέχθη μετὰ
πολλῆς χαρᾶς καὶ παρέχουσαν τὴν εὐκαιρίαν τοῦ νὰ ἐπανέλ-
θῃ εἰς Γερμανίαν καὶ ἐπανίδῃ τὸν προσφιλῆ παλαιὸν συμμαθη-
τήν. Ἀφοῦ διῆλθε χρόνον τινὰ ἐν τῇ πατρικῇ οἰκίᾳ σύννους
πως καὶ δύσθυμος μετέβη εἰς Φραγκφούρτην, ἵνα ἀναλάβῃ τὸ
ἔργον τοῦ διδασκάλου ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἐμπόρου Gogel. Ἡ τριετής
ἐνταῦθα διαμονὴ ὑπῆρξε πολλῶ ἀνετωτέρα καὶ εὐαρεστοτέρα τῆς
ἐν Βέρνη, παρεκτικῆ δὲ πλείονος καιροῦ πρὸς μελέτην καὶ ἐπι-
στημονικὴν ἐργασίαν. Διετέλει ἐκεῖ ἐν οἰκειοτάτῃ ἀναστροφῇ μετὰ
τοῦ Hölderlin καὶ φιλοστόργως προσεπάθει νὰ περιστείλῃ τὰ
βίβλια τούτου πάθη καὶ τὰς σφοδρὰς συγκινήσεις. Τὸ δ' ἀτύχη-
μα τοῦ φίλου καὶ ὁ ἐπακολουθήσας θάνατος τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς
ἐγένοντο εἰς τὸν Ἐγγελον μεγάλης λύπης παραίτια. Ἐν Φραγκφούρ-
τῃ ἀφείθη κατὰ μικρὸν καὶ ἀπελύθη τῆς ἀπὸ τοῦ Schelling
ἐξαρτήσεως καὶ κατέβαλε τὰς βάσεις τοῦ ὕστερον ἀναπτυχθέν-
τος φιλοσοφήματος, ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν μερῶν, τῆς λογι-
κῆς, τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ πνεύ-
ματος. Καίπερ δὲ τότε σφόδρα περισπώμενος περὶ τὴν συγκρό-
τησιν καὶ ὑποτύπωσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ συστήματος δὲν
παρέλιπε νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν εἰς τὰ σύγχρονα πολιτικὰ
ζητήματα τὰ εἰς τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος συν-
τείνοντα.

Παρεσκευασμένος ἐπιστημονικῶς ὁ Ἐγγελος ἐνεφορεῖτο τοῦ
πόθου νὰ ἀποδυθῇ εἰς τὸ ἀκαδημεικὸν στάδιον καὶ προετίμα
νὰ ἔλθῃ πλησίον τοῦ δρῶντος τότε καὶ ἀκμάζοντος Schelling
εἰς Ἰέναν, ἣτις πόλις ἦτο τότε τὸ κέντρον τῆς γερμανικῆς φιλο-
σοφίας. Ἐκεῖσε λοιπὸν μετέβη ἀρχομένου τοῦ 1801 καὶ διέτριψεν
ἕξ ἔτη, ἅτινα ἀπετέλεσαν τὴν πρώτην καὶ κυριωτάτην τῆς δη-
μοσίας αὐτοῦ δράσεως περίοδον. Ἀπαρχῇ τῆς ἐπιστημονικῆς
ἐνεργείας ὑπῆρξε τὸ σύγγραμμα «Περὶ τῆς διαφορᾶς τοῦ φιλο-
σοφικοῦ συστήματος Φιχτίου καὶ Σελλιγγίου», ἐν ᾧ ἔργῳ τὴν
θεωρίαν τοῦ Schelling ἠρμήνευσεν ὡς τελείωσιν τῆς διδασκα-

λίας τοῦ Καντίου καὶ Φιχτίου. Διατριβὴν δ' ἅμα ἐπὶ ὑψηγεία ἐξέδωκε «περὶ τῶν περιστροφῶν τῶν πλανητῶν» ἐπιγραφομένην, ἐν ἣ ἐξέφερε τὴν εἰκασίαν ὅτι μεταξὺ Ἄρεως καὶ Διὸς οὐδεὶς πλανήτης μέλλει νὰ εὗρεθῇ ἀγνοῶν ὅτι πρό τινῶν μηνῶν εἶχεν ἤδη ἀνακαλυφθῆ ἢ Δημήτηρ. Συνεργαζόμενος μετὰ τοῦ Schelling, μεθ' οὗ κατ' ἀρχὰς καὶ συγκατάρκει, ἐξέδωκε τῷ 1802 «Κριτικὴν ἐφημερίδα τῆς φιλοσοφίας», χρησιμεύουσαν ὡς ὄργανον τῆς φιλοσοφίας ἀμφοτέρων καὶ σκοποῦσαν νὰ στηλιτεύσῃ παντοιοτρόπως τὴν ἀφιλόσοφον διανόησιν, νὰ ἐπιτεθῇ σφοδρῶς, ὡς ἔγραφε πρὸς φίλον ἀστερευόμενος, διὰ ποικίλων ὄπλων, ξύλων καὶ ῥοπάλων. Ὅπερ δὲ σπουδαιότερον εἶναι ὅτι ἐπεξεργάζετο τὸ θεμελιῶδες αὐτοῦ ἔργον, τὸ «σύστημα τῆς ἐπιστήμης», οὗ πρῶτον μέρος ἦτο ἡ «φαινομενολογία τοῦ πνεύματος». Ὑφηγητὴς γενόμενος ὁ Ἐγγελοσ ἐδίδασκε λογικὴν καὶ μεταφυσικὴν, τὴν περὶ δικαίου θεωρίαν καὶ ἐγκυκλοπαιδείαν, εἰς ἃ μαθήματα προσέθηκεν ἀπὸ τοῦ 1805 – ὅτε προήχθη εἰς ἕκτακτον καθηγητὴν – τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν καθαρὰν μαθηματικὴν. Ἐν δὲ τῷ μεταξὺ ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἡ φιλολογικὴ ἀνθῆσις καὶ ἀκμὴ ἐφαίνετο καταλείπουσα τὴν Ἰέναν καὶ μεθισταμένη εἰς Würzburg. Οἱ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ διαπρέποντες καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις τοῦ ἐπιστητοῦ μοίραις εὐδοκιμοῦντες ἄνδρες, οἱ ἀποτελοῦντες τῆς Ἰένης τὰ περιφανῆ κοσμήματα, εἶχον κατὰ μέγα μέρος ἀπέλθει καὶ πολλοὶ προσειλκύνθησαν εἰς τὸ ἄρτι ὀργανωθὲν καὶ ταχέως ἀναδειχθὲν Πανεπιστήμιον τῆς ῥηθείσης πόλεως. Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀποχώρησιν αὐτῶν καὶ μετὰ τὴν ἐλάττωσιν τῶν φοιτητῶν ἐξηκολούθησε τὸ μικρὸν τῆς Ἰένης Πανεπιστήμιον νὰ ἔχῃ ἐπὶ πολὺν εἰσέτι χρόνον μέγαν ἀριθμὸν διδασκάλων τῆς φιλοσοφίας. Ἐν τῇ θελκτικῇ ἐκείνῃ πόλει ὁ νέος ὑφηγητὴς καὶ ὕστερον καθηγητὴς διῆγε προσφιλῆς εἰς τὴν ἐκλεκτὴν κοινωνίαν καὶ παρεσκεύαζε τὸ μνημονευθὲν κυριώτατον αὐτοῦ ἔργον «τὴν φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος». Τὸ περιώνυμον τοῦτο ἔργον συνετέλεσθη ἐν καιρῷ πολυταράχῃ καὶ χρόνῳ ἀξιομνημονεύτῳ· ἐπερατώθη δηλαδὴ «ὑπὸ τὸν κρότον καὶ τὴν βροντὴν τῆς μάχης» κατὰ τὴν

ιστορικήν νύκτα τὴν μεταξὺ τῆς 13ης καὶ 14ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1806. Ἐν ἐπιστολῇ τῆς 17 Σεπτεμβρίου ὁ Ἔγγελος ἐξέφραζε τὸν φόβον ὅτι ὁ πόλεμος μέλλει νὰ ἐκτραγῆ καὶ μάτην ὕστερον ἤλπιζεν εἰς τὴν εἰρηνικὴν πνοὴν «τῶν ζεφύρων τοῦ Ὀκτωβρίου». Ὁ Ναπολέων μετ' ἀκατασκέτου δρωῶν ὁρμῆς ἔφθασε τάχιστα παρὰ τὰ τεῖχη τῆς Ἰένης καὶ τῇ 13ῃ Ὀκτωβρίου κατέλαβε τὴν πόλιν. «Τὸν αὐτοκράτορα – γράφει ὁ Ἔγγελος – τὴν ψυχὴν ταύτην τοῦ κόσμου εἶδον διελαύνοντα τὴν πόλιν ἔφιππον καὶ χωροῦντα εἰς κατασκόπευσιν συναισθάνεται τις ὄντως ζωηρὸν συναίσθημα βλέπων τοιοῦτον ἄνθρωπον, ὅστις ἐν τινι σημείῳ ἐνταῦθα συγκεντρούμενος καὶ ἐπὶ ἵππου καθήμενος παραβιάζει τὸν κόσμον καὶ κατακυριεύει αὐτοῦ». Ἐκ τῆς κατοικίας αὐτοῦ βλέπει ὁ φιλόσοφος περὶ τὴν 11^{ην} ὥραν τῆς νυκτὸς ἐφ' ὅλης τῆς ἀγορᾶς τὸ πῦρ τῶν γαλλικῶν ταγμάτων καὶ ἔχει ἤδη πρὸ ἑαυτοῦ τὸ τελευταῖον ὑπολειπόμενον χειρόγραφον τῆς Φαινομενολογίας. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐξετυπώθη ἐν Βαμβέργῃ μετὰ πολλὰς παρεμβληθείσας καὶ μόλις ἀρθείσας δυσχερείας. Ὁ ἐν αὐτῷ διεξαγόμενος αὐστηρὸς ἔλεγχος τῆς περὶ τοῦ ἀπολύτου θεωρίας τοῦ Schelling ἀνεφέρετο ἀμέσως μὲν εἰς τοὺς ὀπαδοὺς ἐμμέσως δὲ εἰς αὐτὸν τὸν ἀρχηγέτην φιλόσοφον, ὅστις διετέθη δυσμενῶς καὶ διέκοψεν εὐθύς τὴν μετὰ τοῦ Ἐγγέλου δι' ἐπιστολῶν ἐπικοινωνίαν.

Μετὰ τὴν ἀτυχῆ μάχην τῆς Ἰένης ὁ Ἔγγελος ὄφειλε νὰ σκέπτηται περὶ τῆς μεταβολῆς τῶν τρόπων τοῦ βίου· διότι ἡ μὲν πενιχρὰ περιουσία ἦτο ἀπὸ πολλοῦ ἐξηντλημένη αἱ δὲ ἀπὸ τοῦ μισθοῦ καὶ τῶν συγγραμμάτων πρόσοδοι τόσον μικραί, ὥστε δὲν ἐξήρκουν εἰς τὴν ζωὴν. Καὶ ἤλπιζε μὲν εἰς τὴν κατάληψιν θέσεως καθηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἀϊδελβέργης ἢ τοῦ Landshut ἀλλ' αἱ ἐλπίδες διεψεύσθησαν. Εἰς τὸν οὕτως ἀποροῦντα προσῆλθεν ἐπίκουρος ὁ φίλος Niethammer πορίσας αὐτῷ θέσιν συντάκτου τῆς ἐν Βαμβέργῃ ἐκδιδομένης ἐφημερίδος. Παρέμεινε δ' ἐν τῇ θέσει πλέον τοῦ ἐνὸς καὶ ἡμίσεος ἔτους λαμβάνων κατ' ἀρχὰς τὸν μισθὸν τοῦ καθηγητοῦ καὶ εἰσπράττων τὸ ἥμισυ τῶν ἀπὸ τῆς ἐφημερίδος κερδῶν. Ἀλλὰ τυχαῖόν τι